

Hans & Grietje in beeld

Invloeden op de vormgeving van Duitse illustraties bij
het sprookje van Hans en Grietje van 1825 tot 1863

Ludwig Emil Grimm

Franz Graf von Pocci

Ludwig Richter

Nicole van Zadelhoff
BA Kunstgeschiedenis
3847659

Hans en Grietje in beeld

Invloeden op de vormgeving van Duitse illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje
van 1825 tot 1863

Nicole van Zadelhoff

3847659

n.l.vanzadelhoff@students.uu.nl

BA Kunstgeschiedenis

Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Utrecht

Prof. dr. Saskia de Bodt

Dr. Herwig Todts

mei 2014

Aantal woorden: 5283

Illustraties titelpagina:

- Ludwig Richter, *Initiaal H*, 1862.
- Ludwig Emil Grimm, *Hans en Grietje*, 1824.
- Franz Graf von Pocci, *Grietje duwt de heks in de oven*, 1838.
- Ludwig Richter, *De zwaan en Grietje*, 1853.

Voorwoord

In september 2011 ben ik begonnen met de Bachelor Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht met als minor Kunstbeleid- en management. Mijn focus ligt op de beeldende kunst vanaf de zeventiende eeuw tot heden. Deze scriptie is geschreven in het kader van de cursus 'Onderzoekswerkgroep Kunstenaars en Literatuur' gegeven aan de Universiteit Utrecht door Prof. dr. Saskia de Bodt in samenwerking met dr. Herwig Todts. Tijdens deze cursus maakte ik in een vroeg stadium kennis met het onderwerp sprookjes in de beeldende kunst. Dit wekte mijn interesse en na verdere verdieping in dit onderwerp kwam ik uiteindelijk tot mijn scriptieonderwerp. Deze scriptie is interessant voor ieder die interesse heeft in Duitse boekillustraties uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Ook diegenen die geïnteresseerd zijn in de context achter boekillustraties zal deze scriptie wellicht interesseren. Ik wil Prof. dr. Saskia de Bodt en dr. Herwig Todts graag bedanken voor de inspirerende colleges en goede begeleiding.

Leiden, 19 mei 2014

Inhoudsopgave

Inleiding	p. 5
Hoofdstuk 1: De context van de illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje	p. 7
Hoofdstuk 2: Het begin van een traditie: George Cruikshank en Ludwig Emil Grimm	p. 11
Hoofdstuk 3: De idyllische illustraties van Franz Graf von Pocci en Ludwig Richter	p. 15
Hoofdstuk 4: Conclusie	p. 22
Literatuurlijst	p. 24
Lijst van afbeeldingen	p. 27
Bijlagen	p. 31
1. Illustraties door Ludwig Emil Grimm	p. 32
2. Illustraties door Franz Graf von Pocci	p. 33
3. Illustraties door Ludwig Richter	p. 38
3.1 1853	p. 38
3.2 1860	p. 39
3.3 1862	p. 40

Inleiding

Blader door een willekeurig sprookjesboek en je zult tientallen illustraties voorbij zien komen. Het gaat tegenwoordig zelfs zo ver dat je zou kunnen stellen dat een sprookjesboek zonder illustraties bij voorbaat al afgeschreven is. Illustraties zijn met andere woorden een vereiste voor het verkoopsucces van sprookjesboeken. Aan het begin van de negentiende eeuw stond het illustreren van sprookjesboeken echter nog in de kinderschoenen. Voor die periode verschenen de meeste sprookjesboeken zonder illustraties en anders hoogstens met een geïllustreerd frontispice. Ook is de vormgeving van de illustraties in de negentiende eeuw anders. Maar hoe zijn deze verschillen te verklaren? Het is interessant om te bekijken waarom de vormgeving van bepaalde sprookjesboekillustraties is zoals ze is. Met andere woorden is het interessant om te onderzoeken welke factoren mede bepaald hebben in welke vorm en vormgeving een illustratie uiteindelijk in een sprookjesboek terecht is gekomen.

Om meer inzicht te krijgen in de factoren die van invloed zijn op de uiteindelijke vormgeving van illustraties voor sprookjesboeken zijn illustraties van Duitse illustratoren bij het sprookje van Hans en Grietje als casus genomen. Voor dit sprookje is gekozen omdat het is opgenomen in verschillende soorten sprookjesboeken en door belangrijke illustratoren is geïllustreerd. Van 1825 tot 1863 is dit sprookje in vier verschillende Duitstalige uitgaven geïllustreerd door drie verschillende Duitse illustratoren. Ludwig Emil Grimm (1790-1863) illustreerde in 1825 de kleine uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* (Berlijn, Georg Reimer, 1825). In 1838 gaf Franz Graf von Pocci (1807-1876) het sprookje van Hans en Grietje uit als losse uitgave met eigen illustraties. Ludwig Richter (1803-1884) maakte in 1853 illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje voor *Ludwig Bechsteins Märchenbuch* (Leipzig, Georg Wigand, 1853). In 1862 maakte Richter opnieuw illustraties bij dit sprookje voor *Es war einmal. Ein Bilderbuch von Dresdner Künstlern* (Dresden, Heinrich Richter, 1862).

De onderzoeksvraag die ten grondslag ligt aan dit onderzoek is: welke factoren zijn van invloed geweest op de vormgeving van de illustraties van Ludwig Emil Grimm, Franz Graf von Pocci en Ludwig Richter bij het sprookje van Hans en Grietje?

Dit onderzoek is gebaseerd op zowel primaire als secundaire bronnen. De primaire bronnen die zijn bestudeerd zijn de illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje door Ludwig Grimm, Von Pocci en Richter en de oorspronkelijke tekst van het sprookje waarvoor deze illustraties zijn gemaakt. De secundaire bronnen worden gevormd door literatuur over de geschiedenis van boekillustraties (o.a. Uther 2008 en 2012), over *Kinder- und Hausmärchen* in het algemeen (o.a. Bottigheimer 2000, Rölleke 2000, Zipes 2000, Uther 2008), over sprookjesillustraties (o.a. Bang 1944, Wegehaupt 1985, Freyberger 2009, Joosen 2012) en over de drie illustratoren (o.a. Bang 1944, Fontaine 1985, Koszinowski 1985).

In Hoofdstuk 1 wordt besproken in welke uitgaven illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje zijn verschenen. Daarnaast wordt kort ingegaan op de ontwikkeling van illustraties in sprookjesboeken in het algemeen. Hoofdstuk 2 bespreekt de factoren die de vormgeving van de illustraties door Ludwig Grimm hebben beïnvloed. In hoofdstuk 3 wordt de context van de illustraties door Von Poggi en Richter besproken. Ten slotte zal in hoofdstuk 4 een conclusie gegeven worden.

Hoofdstuk 1 De context van de illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje

Het sprookje van Hans en Grietje is een van de meest populaire sprookjes verzameld en opgetekend door de broers Jacob Ludwig Karl Grimm (1785-1863) en Wilhelm Karl Grimm (1786-1859). Het sprookje is gepubliceerd in alle uitgaven van hun verzameling *Kinder- und Hausmärchen*.¹ Deze verzameling verscheen tussen 1812 en 1857 zeven keer als volledige uitgave en tussen 1825 en 1858 tien keer als zogenaamde *Kleine Ausgabe*. De *Kleine Ausgabe* was een kleine, geïllustreerde uitgave die bestond uit een selectie van vijftig sprookjes en was speciaal bedoeld voor kinderen.² Oorspronkelijk was *Kinder- und Hausmärchen* niet bedoeld als literatuur voor kinderen. Het was literatuur die speelde met de leefwereld van kinderen.³

Hoewel sprookjesboeken aan het begin van de negentiende eeuw in toenemende mate geïllustreerd uitkwamen, verscheen de eerste uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* uit 1812 zonder illustraties.⁴ Het doel van Jacob en Wilhelm Grimm met *Kinder- und Hausmärchen* was het verzamelen, bestuderen en bewaren van volkssprookjes. De reden om dit te doen was hun angst dat de orale volkscultuur door de toenemende alfabetisering en verstedelijking zou verdwijnen.⁵ Een andere reden wordt gevormd door de interesse van de gebroeders Grimm voor literatuurgeschiedenis. Het verzamelen en optekenen van de volksliteratuur werd door de gebroeders Grimm aangeduid als dienst aan de poëzie.⁶ *Kinder- und Hausmärchen* werd door de gebroeders Grimm in eerste instantie beschouwd als resultaat van wetenschappelijk onderzoek, daarom werd niet nagedacht over eventuele illustraties in de publicatie ervan.⁷ Dat het een wetenschappelijk werk zou zijn wordt onderstreept door het profiel van hun uitgever Georg Reimer. De uitgeverij Georg Reimer publiceerde voornamelijk wetenschappelijke publicaties.

De eerste aanzet om *Kinder- und Hausmärchen* van illustraties te voorzien werd gegeven door de Duitse schrijver Achim von Arnim (1781-1831). Hij raadde Jacob en Wilhelm Grimm aan om hun broer Ludwig Grimm enkele illustraties bij de sprookjes te laten maken. Het ontbreken van illustraties zorgde volgens Arnim ervoor dat *Kinder- und Hausmärchen* uit de kring van kinderboeken bleef.⁸

In 1819 verscheen de tweede, uit twee banden bestaande uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* met in elke band tegenover het frontispice een illustratie door Ludwig Grimm. In

¹ Heinz Wegehaupt, *Hundert Illustrationen aus zwei Jahrhunderten zu Märchen der Brüder Grimm*, Hanau: Verlag Dausien, 1985, p. 21.

² Ruth B. Bottigheimer, 'Grimm, Brothers', in: Jack Zipes (red.), *The Oxford Companion to Fairy Tales*, Oxford: Oxford University Press, 2000, p. 219.

³ Regina Freyberger, *Märchenbilder – Bildermärchen. Illustrationen zu Grimms Märchen 1819-1945. Über einen vergessenen Bereich deutscher Kunst*, Oberhausen: Athena, 2009, p. 36.

⁴ Vanessa Joosen, *Zwart als inkt. De sprookjes van Grimm in de Nederlandstalige literatuur*, Leuven: Uitgeverij LannooCampus, 2012, p. 159.

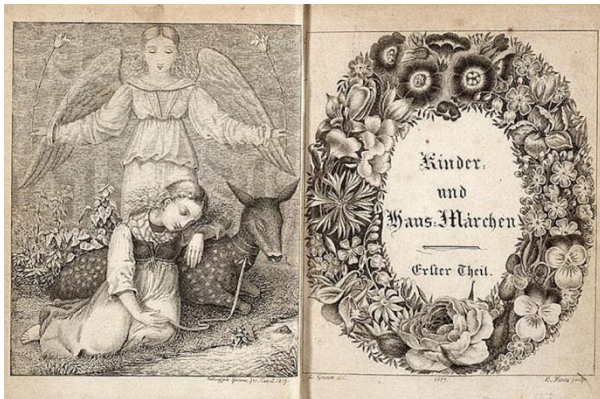
⁵ Joosen 2012 (zie noot 4), p. 21.

⁶ Heinz Rölleke, *Die Märchen der Brüder Grimm. Quellen und Studien. Gesammelte Aufsätze*, Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2000, p. 278.

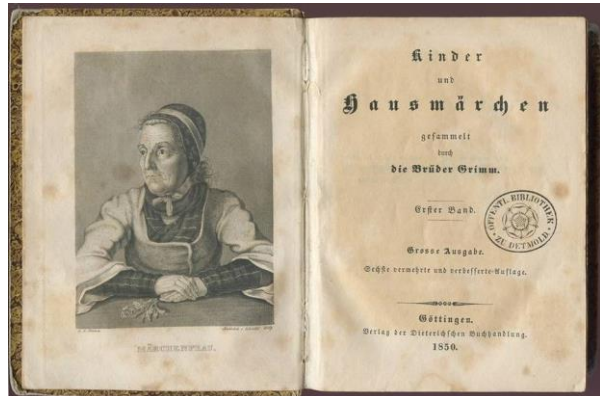
⁷ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 33.

⁸ Reinhold Steig (red.), *Achim von Arnim und Jacob und Wilhelm Grimm*, Stuttgart: Cotta, 1904, p. 252.

de eerste band stond een illustratie bij 'Broertje en zusje' gedrukt (afb. 1.1) en in de tweede band een portret van Dorothea Viehmann (afb. 1.2).⁹ Het bleef echter bij deze twee illustraties voor de frontispices, de sprookjes zelf werden niet van illustraties voorzien.

Afb. 1.1. Ludwig Emil Grimm, Frontispice van deel een van *Kinder- und Hausmärchen* met een illustratie bij 'Broertje en zusje', 1813.

Afb. 1.2. Ludwig Emil Grimm, Frontispice van deel twee van *Kinder- und Hausmärchen* met een een portret van Dorothea Viehmann, 1814.

De eerste geïllustreerde uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* was het *Sprookjesboek voor kinderen* (Amsterdam, G.A. Diederichs en Zoon, 1820), geïllustreerd door een anonieme illustrator.¹⁰ Pas in het midden van de negentiende eeuw werd het illustreren van boeken door kunstenaars erkend als legitiem medium om mee te werken. Het illustreren werd nu meer en meer gezien als kunstvorm op zich in plaats van zuiver commerciële kunst.¹¹ Dit bracht met zich mee dat illustratoren met naam op het frontispice vermeld werden.

De eerste band van de *German Popular Stories* (Londen, C. Baldwin, 1823) vertaald door Edgar Taylor (1793-1839) was de eerste uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* geïllustreerd door een bekende kunstenaar.¹² Deze Engelse uitgave verscheen met twaalf illustraties door George Cruikshank (1792-1878), waaronder een illustratie bij het sprookje van Hans en Grietje.¹³ Voor de tweede band die verscheen in 1826 ontwierp hij tien kopergravures. Deze vertaling van *Kinder- und Hausmärchen* werd zeer populair.¹⁴ De *German Popular Stories* heeft invloed uitgeoefend op de totstandkoming van de kleine uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* die in 1825 verscheen met zeven illustraties door Ludwig Grimm.¹⁵ Naar aanleiding van het succes dat de Engelse vertaling had deed Wilhelm Grimm in een brief aan zijn uitgever Georg Reimer het verzoek voor een kleine Duitse uitgave met een selectie uit *Kinder- und*

⁹ Joosen 2012 (zie noot 4), p. 159.

¹⁰ Joosen 2012 (zie noot 4), p. 159.

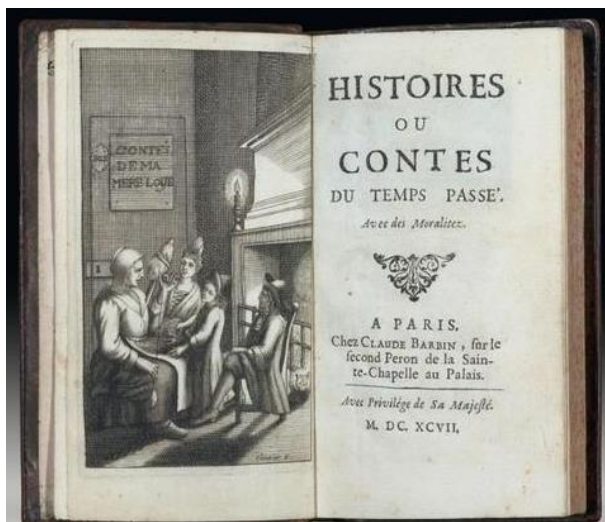
¹¹ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 22.

¹² Joosen 2012 (zie noot 4), p. 159.

¹³ Wegehaupt 1985 (zie noot 1), p. 17.

¹⁴ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 58.

¹⁵ Wegehaupt 1985 (zie noot 1), p. 19.

Afb. 1.3 Antoine Clouzier, frontispiece voor 'Histoires ou Contes du temps passé', 1697.

Hausmärchen. In deze brief stelde hij zelfs voor dat de illustraties van Cruikshank zouden worden overgenomen.¹⁶

Literatuurwetenschapper Hans-Jörg Uther stelt dat met de eerste uitgave van Charles Perraults *Histoires ou Contes du temps passé* (Parijs, Claude Barbin, 1697) met een illustratie voor het frontispice door Antoine Clouzier (afb. 1.3) de eerste fase van de Europese geïllustreerde sprookjesboeken is ingezet.¹⁷ Deze fase loopt tot 1825, het jaar waarin de eerste kleine uitgave van *Kinder-*

und Hausmärchen verscheen. In deze eerste fase was het aantal illustraties dat in een uitgave verscheen beperkt. In de meeste gevallen bleef het bij een titelvignet. Dit wordt verklaard door de hoge kosten van de reproductie van afbeeldingen. Uitgevers vonden het blijkbaar niet de moeite waard zulke hoge kosten te maken voor sprookjesboeken. *Kindermärchen* van Albert Ludwig Grimm (1786-1872) uit 1809 met illustraties van 'Maler Franken' gaf de aanzet tot de ontwikkeling naar een meer rijkelijke illustrering van sprookjesboeken. *Van de visser en zijn vrouw* (afb. 1.4) is een van de zeven paginagrote illustraties uit *Kindermärchen*.

Tot 1893 was *Kinder- und Hausmärchen* auteursrechtelijk beschermd.¹⁸ Dit weerhield andere uitgevers en auteurs echter niet ervan gebruik te maken van dit werk. De kleine uitgave verscheen verschillende malen als roofofdruk, sprookjes uit de verzameling verschenen als losse uitgaven en andere auteurs namen de sprookjes die verzameld en opgetekend waren door Jacob en Wilhelm

Afb. 1.4. 'Maler Franken', Van de visser en zijn vrouw, 1809.

¹⁶ Hans Gürtler en Albert Leitzmann (red.), *Briefe der Brüder Grimm*, Jena: Verlag der Frommanschen Buchhandlung, 1923, p. 286.

¹⁷ Hans-Jörg Uther, 'Europäische Märchenillustrationen in Geschichte und Gegenwart. Zur Entwicklung einer gemeinsamen Bildersprache', 16 december 2012. *Literaturkritik.de* <http://www.literaturkritik.de/public/rezension.php?rez_id=17411> (12 mei 2014).

¹⁸ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 69.

Grimm veelvuldig op in hun eigen sprookjesverzamelingen.¹⁹ Zo kwam het dat het sprookje van Hans en Grietje verspreiding vond buiten het kader van *Kinder- und Hausmärchen*. De eerste losse uitgave van Hans en Grietje verscheen in 1838 met tekst en illustraties door Von Pocci.²⁰

De grote concurrent van de Duitstalige uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* vormde *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*.²¹ Ludwig Bechstein (1801-1860) verzamelde zijn sprookjes net als Jacob en Wilhelm Grimm zelf en maakte daarnaast gebruik van schriftelijke bronnen, waaronder *Kinder- und Hausmärchen*.²² Een groot deel van zijn verzameling bestaat dan ook uit de populairste sprookjes verzameld en opgetekend door de gebroeders Grimm. Bechstein nam de tekst echter niet letterlijk over maar vertelde de sprookjes op een manier die aansloot bij de smaak en normen van de Duitse elite.²³ De eerste uitgave van *Ludwig Bechsteins Märchenbuch* verscheen in 1845. De uitgaven van 1853 en 1857 verschenen met respectievelijk 174 en 187 illustraties door Richter.²⁴ Aan het eind van de negentiende eeuw werd een groot deel van de illustraties door Richter voor *Ludwig Bechsteins Märchenbuch* overgenomen in *Kinder- und Hausmärchen* van de gebroeders Grimm.²⁵ Richter maakte in 1860 en 1862 opnieuw illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje.²⁶

German Popular Stories en *Ludwig Bechsteins Märchenbuch* tonen aan dat illustraties een boek populair konden maken. Terwijl in Duitsland het succes van *Kinder- und Hausmärchen* aanvankelijk uit bleef kende de Engelse vertaling grote populariteit.²⁷ Ook de geïllustreerde verzameling van Bechstein verkocht beter dan de ongeïllustreerde uitgave van Jacob en Wilhelm Grimm.²⁸

¹⁹ Ruth B. Bottigheimer, 'Kinder- und Hausmärchen', in: Jack Zipes (red.), *The Oxford Companion to Fairy Tales*, Oxford: Oxford University Press, 2000, p. 278.

²⁰ Ilse Bang, *Die Entwicklung der deutschen Märchenillustration*, München: F. Bruckmann KG, 1944, p. 133.

²¹ Hans-Jörg Uther, *Handbuch zu den "Kinder- und Hausmärchen" der Brüder Grimm. Entstehung, Wirkung, Interpretation*, Berlin: De Gruyter, 2008, p. 35.

²² Wegehaupt 1985 (zie noot 1), p. 28.

²³ Ruth B. Bottigheimer, 'Bechstein, Ludwig (1801-60)', in: Jack Zipes (red.), *The Oxford Companion to Fairy Tales*, Oxford: Oxford University Press, 2000, p. 49.

²⁴ Wegehaupt 1985 (zie noot 1), pp. 28-29.

Bang 1944 (zie noot 20), p. 135.

²⁵ Wegehaupt 1985 (zie noot 1), p. 31.

²⁶ Wolf Stubbe (red.), *Das Ludwig Richter Album. Sämtliche Holzschnitte*, München: Rogner & Bernhard, 1974 (1968).

²⁷ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 58.

²⁸ Bottigheimer 2000 (zie noot 23), p. 49.

Hoofdstuk 2 Het begin van een traditie: George Cruikshank en Ludwig Emil Grimm

George Cruikshank

In het vorige hoofdstuk is besproken dat de kleine uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* is ontstaan onder invloed van de *German Popular Stories*. De illustraties door George Cruikshank speelden een belangrijke rol in deze uitgave. Daarom wordt zijn illustratie bij het sprookje van Hans en Grietje hier nader bekeken.

George Cruikshank was een Engelse karikaturist en illustrator. In 1823 ontwierp hij twaalf kopergravures voor de eerste band van de *German Popular Stories* vertaald door Edgar Taylor. Voor de illustratie van Hans en Grietje heeft Cruikshank heel precies de tekst van de vertaling door Taylor gevolgd. Zijn illustratie beeldt het moment uit dat Hans en Grietje bij het huisje van snoep zijn aangekomen en van het huisje eten (afb. 2.1). Cruikshank blikt vooruit op het moment dat de heks in de deuropening tevoorschijn komt.²⁹

De verhoudingen van de figuren in de illustratie lijken niet te kloppen. Dit element is te verklaren aan de hand van George Cruikshanks verleden als karikaturist. Cruikshank was aan het begin van de

negentiende eeuw werkzaam als politiek en sociaal karikaturist. De markt voor karikaturen stortte rond 1820 echter in, wat hem bracht tot het illustreren van boeken. In zijn figuren is zijn verleden als karikaturist nog zichtbaar.³⁰ De illustratie door Cruikshank bezit een levendigheid die tot die tijd ongekend was voor boekillustraties. Het contrast tussen de illustratie door Cruikshank en de statische boekillustraties uit voorgaande tijd is zichtbaar in de illustratie voor

Afb. 2.1. George Cruikshank, *Hans en Grietje*, 1823.

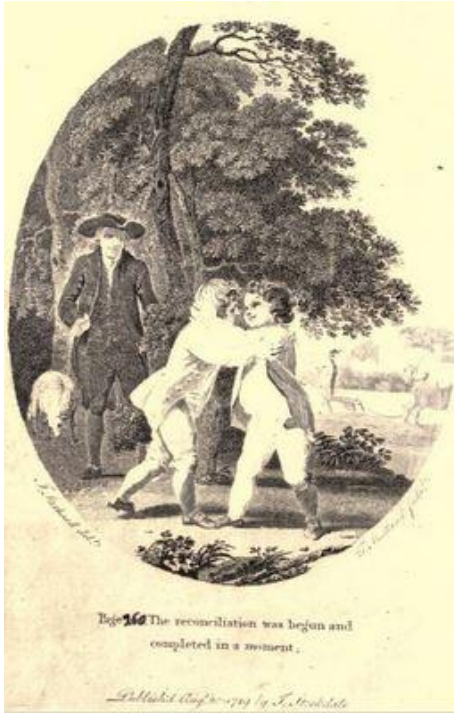
²⁹ "and when they approached the little house they saw that it was built of bread and covered with cakes, but that the windows were of clear sugar. 'We will set to work on that,' said Hansel, 'and have a good meal. I will eat a bit of the roof, and you Gretel, can eat some of the window, it will taste sweet.' Hansel reached up above, and broke off a little of the roof to try how it tasted, and Gretel leant against the window and nibbled at the panes. Then a soft voice cried from the parlour:

'Nibble, nibble, gnaw, Who is nibbling at my little house?'"

Edgar Taylor (red.), *Hansel and Gretel*, 1823. *Wikisource*

<http://www.worldoftales.com/fairy_tales/Brothers_Grimm/HANSEL%20AND%20GRETEL.html> (10 mei 2014).

³⁰ William Feaver, *When we were young. Two centuries of children's book illustration*, London: Thames and Hudson, 1977, p. 11.

Afb. 2.2. Titelblad van deel 3 van 'The History of Sandford and Merton', 1789.

het frontispice van *The History of Sandford and Merton* (New York, Harper & Brothers, 1789; afb. 2.2).³¹

Georg Cruikshank beschouwde sprookjes als amusement. Daarnaast was het doel van Edgar Taylor en Cruikshank met de vertaling van en illustraties bij de *German Popular Stories* het vermaken van de lezer.³² Dit verklaart mede het speelse karakter van de illustratie bij Hans en Grietje. Jacob en Wilhelm Grimm beschouwden hun verzameling als wetenschappelijk werk en poëzie. Zij keken daarom serieuzer tegen de sprookjes aan dan Cruikshank.³³ Hoewel de gebroeders Grimm op de hoogte waren van de illustraties van Cruikshank en zij deze illustraties waardeerden, kozen zij toch ervoor om hun jongere broer Ludwig Grimm de illustraties voor de kleine uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* te laten maken. De illustraties van Cruikshank sloten immers niet aan bij de opvattingen van de gebroeders Grimm met betrekking tot

hun sprookjesverzameling.³⁴

Ludwig Emil Grimm

Ludwig Emil Grimm was een schilder en kopergraveur.³⁵ Hij maakte zeven kopergravures voor de kleine uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* die verscheen in 1825, waaronder een kopergravure bij het sprookje van Hans en Grietje (bijlage 1). Ludwig Grimm heeft voor een andere scène gekozen voor het verbeelden van het sprookje van Hans en Grietje dan George Cruikshank. De illustratie door Ludwig Grimm verbeeldt het moment dat de heks voelt of Hans dik genoeg is geworden (afb. 2.3). Hans steekt in plaats van zijn vinger een stokje door de tralies. De ketel en de waterput zijn afgebeeld om het voornemen van de heks te verbeelden.³⁶ De illustratie bevat details die niet uit de tekst naar voren komen. Zo wordt in de tekst niet gesproken over het tijdstip, terwijl de scène in de illustratie zich in maanlicht afspeelt.

³¹ Janet Adam Smith, *Children's Illustrated Books*, London: Collins, 1948, p. 22.

³² Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 62.

³³ Bang 1944 (zie noot 20), p. 38.

³⁴ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 62.

³⁵ 'Grimm, Ludwig Emil', in: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 9, Leipzig: Dunker & Humblot, 1879, p. 690.

³⁶ "und alle Tage kam die Alte und sagte: „Hänsel, streck deine Finger heraus, daß ich fühle, ob du bald fett genug bist.“ Hänsel streckte ihr aber immer ein Knöchlein heraus, da verwunderte sie sich, daß er gar nicht zunehmen wolle. Nach vier Wochen sagte sie eines Abends zu Grethel: „sey flink, geh und trag Wasser herbei“

Jacob en Wilhelm Grimm, *Hänsel und Gretel*, 1819. Wikisource

<http://de.wikisource.org/wiki/H%C3%A4nsel_und_Grethel_%281819%29> (10 mei 2014).

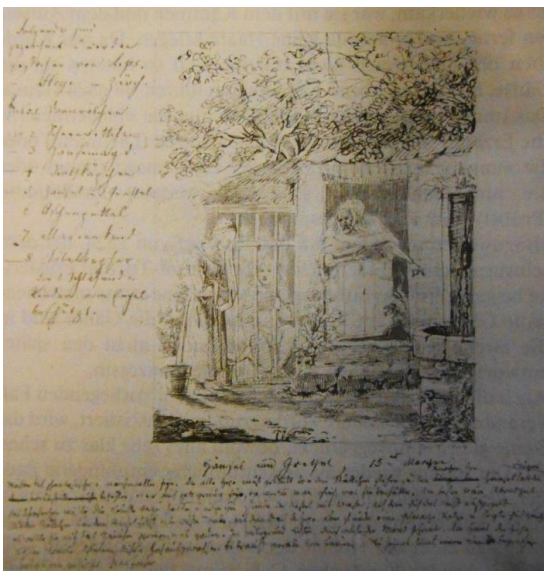
Bovendien geeft de tekst geen informatie over de emotionele toestand van Grietje in deze scène. Ten slotte wordt in het verbeelde tekstfragment niet gesproken over een kat op het dak.

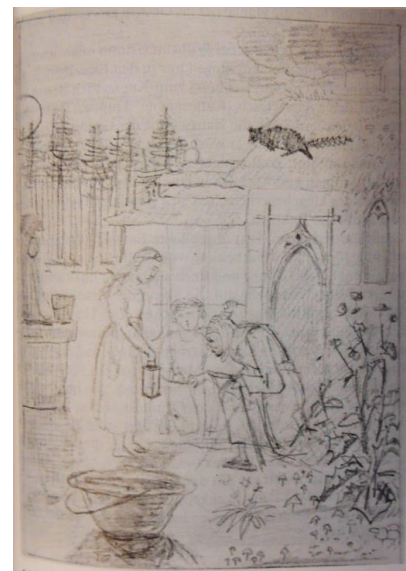
Afb. 2.3. Ludwig Emil Grimm, *Hans en Grietje*, 1824.

In de illustratie door Ludwig Grimm komen veel details voor die in de tekst ontbreken. Deze details dienen om tot de essentie van het sprookje te komen. Bovendien bevat de illustratie veel symboliek.³⁷ Echter is deze symboliek niet bedacht door Ludwig Grimm zelf, maar ingegeven door zijn broer, Wilhelm Grimm. Het valt zelfs te betwisten in hoeverre Ludwig Grimm als auteur van de illustraties voor de kleine uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* beschouwd kan worden. Zijn eerste ontwerp voor het sprookje van Hans en Grietje (afb. 2.4) ondervond uitgebreide kritiek van Wilhelm Grimm. Ludwig Grimm maakte een nieuw ontwerp, aangepast aan de hand van de kritiek van Wilhelm Grimm op zijn eerste versie (afb. 2.5).³⁸ Wilhelm Grimm was van mening dat een illustratie zou

moeten laten zien wat in de tekst niet naar voren komt. Illustraties zouden volgens hem uitgebreid op details in moeten gaan.³⁹

Afb. 2.4. Ludwig Emil Grimm, *Hans en Grietje*, eerste schets, 1824.

Afb. 2.5. Ludwig Emil Grimm, *Hans en Grietje*, tweede ontwerpschets, 1824.

³⁷ Bang 1944 (zie noot 20), p. 37.

³⁸ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 62.

³⁹ Ingrid Koszinowski (red.) *Ludwig Emil Grimm 1790-1863. Maler, Zeichner, Radierer*, Kassel: Weber & Weidemeyer, 1985, p. 204.

Naar de mening van Wilhelm Grimm zou de illustratie meer fantasievol en sprookjesachtig moeten zijn. Ten eerste gaf Wilhelm Grimm kritiek op de plaatsing van de figuren. De heks zou gebukt voor de kooi moeten staan. Uit de scène zou duidelijk naar voren moeten komen dat de heks voelt of het stokje dat Hans in plaats van zijn vinger door de tralies steekt dik genoeg is. Ten tweede gaf Wilhelm Grimm aanwijzingen voor het toevoegen van symboliek aan de illustratie. De scène zou in het donker geplaatst moeten worden, wat benadrukt zou moeten worden door de lamp die Grietje vasthoudt. Er zou een ketel met water naast Grietje moeten staan die duidt op het plan van de heks. Verder gaf Wilhelm Grimm aan dat een witte duif boven op de kooi en een zwarte kat op het dak van het huis van de heks geplaatst zouden moeten worden.⁴⁰ De witte duif is het symbool van onschuld. De houdingen van de kat en de heks komen overeen. Uit deze symboliek komt naar voren dat het kwade de overhand dreigt te krijgen over het goede.⁴¹ Op de achtergrond zou het maanlicht door sparren moeten schijnen en zouden zich rond het huis van de heks giftige kruiden, scheerling en distels moeten bevinden. Een laatste opmerking van Wilhelm Grimm was dat het huis geen boerderij hoefde te zijn. Als voorbeeld noemde hij de gotische architectuur.⁴²

De tweede schets van Ludwig Grimm voor het sprookje van Hans en Grietje bevat alle aanwijzingen die Wilhelm Grimm heeft gegeven. In de uiteindelijke illustratie zijn al deze elementen overgenomen, behalve de gotische architectuur. Uit de uiteindelijke versie valt op te maken dat Ludwig Grimm het merendeel van de ideeën van zijn broer in beeld heeft omgezet en daarom kan gesteld worden dat Wilhelm Grimm mee heeft bepaald hoe de illustratie er uiteindelijk uit kwam te zien. Wilhelm Grimm is daarom in grote mate de geest achter de illustraties, terwijl Ludwig Grimm de uitvoerder van zijn ideeën is.

De vormen van de illustraties door Ludwig Grimm zijn niet alleen beïnvloed door Wilhelm Grimm. Ludwig Grimm ontwierp zijn illustraties op het moment dat er nog niet zo veel voorbeelden van sprookjesillustraties waren om op terug te kunnen vallen.⁴³ Bovendien spelen de technische mogelijkheden binnen de boekdrukkunst en het streven van uitgevers naar een zo goedkoop mogelijke productie een rol. Om deze redenen bleef het aantal illustraties voor de kleine uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* bij zeven. Goedkope productie had vaak grove illustraties als gevolg.⁴⁴ Ook de kwaliteit van het papier bepaalde de uitkomst van de illustraties. Handwerk was tijdrovend en daarom duur. Met de komst van machines in de loop van de negentiende eeuw werd de algehele boekproductie goedkoper.⁴⁵

⁴⁰ Koszinowski 1985 (zie noot 39), p. 222.

⁴¹ Bang 1944 (zie noot 20), p. 36.

⁴² Koszinowski 1985 (zie noot 39), p. 222.

⁴³ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 51.

⁴⁴ Percy Muir, *English Children's Books. 1600 - 1900*, London: Batsford, 1954, p. 172.

⁴⁵ Muir 1954 (zie noot 44), p. 175.

Hoofdstuk 3 De idyllische illustraties van Franz Graf von Pocci en Ludwig Richter

Franz von Pocci

Franz Graf von Pocci was een dramaturg, dichter, tekenaar, etsers en componist.⁴⁶ Von Pocci had geen kunstzinnige opleiding genoten.⁴⁷ De losse uitgave van het sprookje van Hans en Grietje, *Hänsel und Gretel. Ein Märlein* (München, G. Franz, 1838) bevat tweeëntwintig lithografieën die het sprookje verbeelden (bijlage 2).⁴⁸ In plaats van illustraties die een hele pagina in beslag nemen heeft Von Pocci gekozen voor zogenaamde vignetten, kleine illustraties die in de lopende tekst gedrukt kunnen worden. Zijn lithografieën varieerden van initialen tot illustraties.

Kenmerkend voor de illustraties van Von Pocci is dat ze niet omkaderd zijn, de omgeving niet altijd precies wordt aangeduid en ze een eenvoudige uitstraling hebben door sterke contouren en arceringen.⁴⁹ Von Pocci was de eerste van de Duitse boekillustratoren die illustraties als vignetten in de tekst plaatste.⁵⁰ Deze vorm van illustreren was niet mogelijk geweest zonder de techniek van de lithografie die massale verspreiding van illustraties mogelijk maakte.⁵¹

Voor de illustraties voor Hans en Grietje liet Von Pocci zijn fantasie de vrije loop. Hij baseerde zijn afbeeldingen niet strikt op de tekst, maar voegde ook enkele illustraties toe die niet uit de tekst naar voren kwamen. Voorbeelden van deze eigen toevoegingen zijn de illustratie van Hans op de schommel (afb. 3.1) en de illustratie van Hans die aan het wandelen is met een tak onder zijn arm (afb. 3.2).⁵²

Afb. 3.1. Franz Graf von Pocci, *Hans op de schommel*, 1838.

Afb. 3.2. Franz Graf von Pocci, *Hans op pad*, 1838.

Von Pocci streefde niet naar prachtuitgaven, maar wilde dat iedereen zijn boeken zou kunnen kopen. Zijn streven om de productie zo goedkoop mogelijk te houden en zijn idee dat de

⁴⁶ Jack Zipes, 'Pocci, Franz von (1807-76)', in: Jack Zipes (red.), *The Oxford Companion to Fairy Tales*, Oxford: Oxford University Press, 2000, p. 388.

⁴⁷ Cary-Madeleine Fontaine, *Das romantische Märchen. Eine Synthese aus Kunst und Poesie*, München: Tuduv, 1985, p. 68.

⁴⁸ Marianne Bernhard (red.), *Franz Graf von Pocci. Die gesamte Druckgraphik*, München 1974, p. 53.

⁴⁹ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 72.

⁵⁰ Fontaine 1985 (zie noot 47), p. 66.

⁵¹ Uther 2012 (zie noot 17).

⁵² Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 72.

verzameling van Jacob en Wilhelm Grimm literatuur voor kinderen is, hebben mede de vorm van de illustraties bepaald. De illustraties waren bedoeld voor kinderen. Von Pocci heeft het sprookje van Hans en Grietje vanuit het perspectief van een kind geïllustreerd.⁵³ Dit vereiste een groot inlevingsvermogen. De vorm die bij dit soort illustraties hoort is eenvoudig en levendig.⁵⁴ Bovendien is in de illustraties van Von Pocci geen enkel spoor van boosheid of wreedheid terug te vinden.⁵⁵

Jacob en Wilhelm Grimm waren op de hoogte van het werk van Von Pocci. Net als het werk van George Cruikshank waardeerden ze dit in artistiek opzicht meer dan het werk van hun broer Ludwig Grimm. Ze vonden de illustraties in hun eigen uitgave stijf en vierhoekig.⁵⁶

Ludwig Richter

Ludwig Richter was een schilder, etser en tekenaar.⁵⁷ Vanaf 1836 hield Richter zich uit financiële nood bezig met het ontwerpen van illustraties voor onder andere jeugdboeken en kalenders.⁵⁸ De wens om de sprookjesverzameling van Bechstein te illustreren kwam van Richter zelf. In een brief aan uitgever Georg Wigand daterend uit november 1846 sprak hij uit dat hij met veel liefde de sprookjes van Bechstein en Andersen zou illustreren. Volgens hem zouden deze werken meer kern hebben als hier illustraties aan toegevoegd werden.⁵⁹ Zijn wens kwam in vervulling toen hij in 1851 aan de slag ging met het maken van tekeningen voor de houtgravures voor *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*.⁶⁰ In 1853 verscheen de uitgave van dit werk met 174 illustraties door Richter, waaronder vier illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje (bijlage 3.1).⁶¹ Deze illustraties zijn aan het eind van de negentiende eeuw gebruikt voor herdrukken van *Kinder- und Hausmärchen*.⁶²

Waarschijnlijk kende Richter het sprookje van Hans en Grietje zowel in de versie van Jacob en Wilhelm Grimm als in de versie van Bechstein. Bij het illustreren heeft hij de versie van Bechstein gevolgd, toch komen elementen voor in de illustraties die nadrukkelijk op de versie van de gebroeders Grimm terugslaan. Dat hij de versie van de gebroeders Grimm kende zou dit kunnen verklaren. *Hans en Grietje met hun ouders* (afb. 3.3) volgt gedetailleerd de beschrijving

⁵³ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 73.

⁵⁴ Bang 1944 (zie noot 20), pp. 48-49.

⁵⁵ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 73.

⁵⁶ Jacob Grimm, *Jacob Grimm an Franz Pocci am 10. April 1838*. Internet Archive, *Briefe der Brüder Grimm* <https://archive.org/stream/briefederbrder00grimuoft/briefederbrder00grimuoft_djvu.txt> (17 mei 2014).

⁵⁷ Richard Muther, 'Richter, Ludwig', in: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 28, Leipzig: Dunkler & Humblot, 1889, p. 492.

⁵⁸ Muther 1889 (zie noot 57), p. 495.

⁵⁹ Eugen Kalkschmidt (red.), *Ludwig Richter an Georg Wigand. Ausgewählte Briefe 1836-1858*, Leipzig: Georg Wigand, 1903, p. 34.

⁶⁰ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 79.

⁶¹ Wegehaupt 1985 (zie noot 1), pp. 28-29.

Bang 1944 (zie noot 20), p. 135.

⁶² Wegehaupt 1985 (zie noot 1), p. 31.

van Bechstein.⁶³ De gebroeders Grimm gaven geen gedetailleerde beschrijving van de tocht naar het bos, zij benoemden de gebeurtenis in een enkele zin.⁶⁴ *Hans en Grietje in het bos bij maanlicht* (afb. 3.4) slaat terug op een passage uit de tekst van Bechstein.⁶⁵ Van de vier illustraties die Richter maakte voor *Ludwig Bechsteins Märchenbuch* zijn er drie overgenomen in herdrukken van *Kinder- und Hausmärchen*. In de herdrukken ontbreekt *Hans en Grietje in het bos bij maanlicht*. Dit is opvallend, want de illustratie lijkt meer gebaseerd te zijn op de tekst van de gebroeders Grimm dan die van Bechstein.⁶⁶ Hans die Grietje troost komt zowel in de tekst van de gebroeders Grimm als in de illustratie van Richter duidelijk naar voren. In de tekst van Bechstein is hier geen sprake van. De sentimentaliteit van de illustratie zou een reden kunnen zijn geweest waarom deze illustratie werd weggelaten uit herdrukken van *Kinder- und Hausmärchen* aan het eind van de negentiende eeuw.

Afb. 3.3. Ludwig Richter, *Hans en Grietje met hun ouders*, 1853.

Afb. 3.4. Ludwig Richter, *Hans en Grietje in het bos bij maanlicht*, 1853.

Afb. 3.5. Ludwig Richter, *Hans en Grietje bij het huis van de heks*, 1853.

⁶³ "Gretel trug das Brot, Hänsel trug heimlich seine Steinchen, der Vater hatte seine Holzaxt im Arm, die Mutter schloß mit einem Wasserkrüge nach. Hänsel machte sich hinter die Mutter, so daß er der letzte war auf dem Wege, guckte oft zurück nach dem Häuschen, und wie er es nicht sah, ließ er gleich ein weißes Steinchen fallen, und nach ein paar Schritten wieder ein, und so immer fort."

Ludwig Bechstein, *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*, Leipzig 1857, pp. 59-60.

⁶⁴ "Grethel nahm das Brot unter die Schürze, weil Hänsel die Steine in der Tasche hatte. Danach machten sie sich alle zusammen auf den Weg nach dem Wald."

Jacob en Wilhelm Grimm, *Hänsel und Gretel*, 1857. Wikisource

<http://de.wikisource.org/wiki/H%C3%A4nsel_und_Grethel_%281857%29> (10 mei 2014).

⁶⁵ "Und da wanderten die Kinder die ganze Nacht durch den Wald, kamen bald vom Wege ab, verirrtten sich und waren sehr traurig."

Bechstein 1857 (zie noot 63), pp. 61-62.

⁶⁶ "Sie erwachten erst in der finstern Nacht, und Hänsel tröstete sein Schwesterchen und sagte, 'wart nur, Grethel, bis der Mond aufgeht, dann werden wir die Brotbröcklein sehen, die ich ausgestreut habe, die zeigen uns den Weg nach Haus.'"

Grimm 1857 (zie noot 64).

Afb. 3.6. Ludwig Richter, *De zwaan en Grietje*, 1853.

van de gebroeders Grimm. In de versie van de gebroeders Grimm helpt een witte eend Hans en Grietje naar de overkant.⁶⁹ Bechstein spreekt daarentegen wel van een zwaan.⁷⁰ Uit de bestudering van tekst en beeld valt op te maken dat Richter zijn illustraties voor het sprookje van Hans en Grietje waarschijnlijk gebaseerd heeft op de versie van Bechstein, waar zijn illustraties oorspronkelijk ook voor gemaakt waren. De elementen die terugslaan op de tekst van de gebroeders Grimm zouden erin geslopen kunnen zijn doordat Richter de versie van de gebroeders Grimm kende.

Richter heeft nog een tweede en derde keer illustraties gemaakt bij het sprookje van Hans en Grietje. In 1860 maakte hij een illustratiecyclus (bijlage 3.2). Waarin deze illustratie oorspronkelijk opgenomen is, is niet achterhaald. De illustratie is

Hans en Grietje bij het huis van de heks (afb. 3.5) bevat zowel details uit de tekst van Bechstein als details uit de tekst van Jacob en Wilhelm Grimm. De kruik waar de vrouw op steunt is een element uit de tekst van de gebroeders Grimm.⁶⁷ Over de kromme neus die door Richter is benadrukt, wordt echter alleen gesproken in de versie van Bechstein.⁶⁸ De illustratie *De zwaan en Grietje* (afb. 3.6) komt niet overeen met de tekst

Afb. 3.7. Ludwig Richter, *Hans en Grietje*, 1860.

⁶⁷ “Da gieng auf einmal die Thüre auf, und eine steinalte Frau, die sich auf eine Krücke stützte, kam heraus geschlichen. Hänsel und Grethel erschracken so gewaltig, daß sie fallen ließen was sie in den Händen hielten.” Grimm 1857 (zie noot 64).

⁶⁸ “Da ging die Tür des Häusleins auf, und trat ein steinaltes, krummgebücktes, triefaugiges Mütterlein heraus von nicht geringer Häßlichkeit, Gesicht und Stirne voll Runzeln und in mitten eine große, große Nase. Hatte auch grasgrüne Augen. Die Kinder erschraaken nicht wenig” Bechstein 1857 (zie noot 63), pp. 61-62.

⁶⁹ “aber da schwimmt eine weiße Ente, wenn ich die bitte, so hilft sie uns hinüber.” Grimm 1857 (zie noot 64).

⁷⁰ “Plötzlich aber kame in großer schöner Schwan geschwommen” Bechstein 1857 (zie noot 63), p. 65.

net als de illustraties voor *Ludwig Bechsteins Märchenbuch* hergebruikt in herdrukken van *Kinder- und Hausmärchen*, vaak in combinatie met zijn eerdere illustraties bij het sprookje.⁷¹ Deze illustratie verschilt van de eerdere illustraties doordat het een cyclus toont die het hele sprookje verbeeldt (afb. 3.7). In 1862 verschenen vier illustraties in *Es war einmal. Ein Bilderbuch von Dresdner Künstlern* (bijlage 3.3), een verzameling sprookjes met illustraties van verschillende kunstenaars uit Dresden.⁷² Het sentimentele karakter komt in deze illustraties nog nadrukkelijker naar voren dan in de illustraties uit 1853. Richter koos ervoor om de scènes van Hans en Grietje met hun ouders en Hans en Grietje in het bos bij maanlicht weg te laten en de scène van de terugkeer van de kinderen uit het bos (afb. 3.8) en een illustratie van de kinderen met de heks (afb. 3.9) op te nemen. De scène van Hans en Grietje bij het huis van de heks heeft hij verbeeld als initiaal (3.10). In *Grietje en de zwaan* (afb. 3.11) staat Hans nadrukkelijker afgebeeld dan in *De zwaan en Grietje* (afb. 3.6). Omhelzingen en het aanreiken van de hand komen in deze illustraties nadrukkelijk naar voren en versterken het sentimentele karakter.

Afb. 3.8. Ludwig Richter, *De terugkeer van de kinderen uit het bos*, 1862.

Afb. 3.9. Ludwig Richter, *De kinderen en de heks*, 1862.

Ab. 3.10. Ludwig Richter, *Initiaal H (De kinderen voor het huis van de heks)*, 1862.

Afb. 3.11. Ludwig Richter, *Grietje en de zwaan*, 1862.

⁷¹ Jacob en Wilhelm Grimm, *Grimms Märchen*, München: Bardenschalger Verlag, 1965 (1812).

⁷² Anoniem, *Es war einmal. Märchen und kinderlieder*, Leipzig: S. Krumbach, 1902 (1862).

Richter moest zowel tegemoetkomen aan de eisen van de uitgever als aan de wensen van het grote publiek. Richters uitgever stelde een limiet aan de kosten van de illustraties. Dit beperkte Richter in het aantal en het soort illustraties die hij kon maken. Hij beperkte zich tot kleine initialen en vignetten.⁷³ Dit gebruik van vignetten die zonder kader in de tekst gedrukt werden nam Richter van Von Pocci over.⁷⁴

Uitgevers legden echter niet alleen beperkingen op aan de illustrator. Een bewijs hiervoor is de samenwerking tussen de uitgever en boekhandelaar Georg Wigand (1808-1858) en Richter. Wigand ondersteunde Richter in zijn zoektocht naar het juiste medium voor zijn werk. Zonder de hulp van Wigand werden de illustraties van Richter waarschijnlijk niet verspreid in de vorm zoals hij ze ontworpen had. Wigand heeft invloed gehad op de ontwikkeling van de houtsnede, waardoor de boekillustraties een esthetische ontwikkeling doormaakten.⁷⁵

Eind achttiende, begin negentiende eeuw was de houtsnede in onbruik geraakt voor boekillustraties. De houtsnede was te grof om te kunnen voldoen aan de esthetische eisen die aan de illustraties gesteld werden. Richter maakte gebruik van de houtgravure in plaats van de houtsnede waardoor nieuwe mogelijkheden ontstonden.⁷⁶ De houtgravure is in 1755 toegepast door de Engelse houtgraveur Thomas Bewick (1753-1828). De houtgravure onderscheidt zich van de traditionele houtsnede doordat de plaat niet langer uit perenhout, maar uit het hardere en fijnere bukshout vervaardigd werd en doordat in plaats van een mes een burijn werd gebruikt.⁷⁷

Richters boekillustraties genoten enorme populariteit. Dit heeft mogelijk invloed gehad op de vorm van de illustraties. In die tijd zou bij een groot deel van de bevolking een voorliefde bestaan voor het sentimentele. Richter paste zijn illustraties hier mogelijk op aan.⁷⁸ Waar de illustraties van Von Pocci gemaakt waren voor kinderen waren de illustraties van Richter voor *Ludwig Bechsteins Märchenbuch* niet alleen voor kinderen, maar ook voor volwassenen bedoeld.⁷⁹ Dit is tevens een element dat invloed heeft gehad op de vorm van zijn illustraties. Pocci's illustraties zijn in vergelijking met die van Richter speelser vormgegeven, met een laag standpunt en duidelijke contouren en contrasten. Richters illustraties zijn statischer, meer gedetailleerd en zijn bovendien in de ruimte geplaatst. Richter schikte zich dus naar de wensen en eisen van zijn uitgever en zijn publiek en paste zijn werk hieraan aan.

⁷³ Heinrich Richter (red.), *Lebenserinnerungen eines deutschen Malers. Selbstbiographie nebst Tagebuchniederschriften und Briefen von Ludwig Richter*, Leipzig: Hesse & Becker, 1909 (1885), p. 344.

⁷⁴ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 78.

⁷⁵ Karl Friedrich Pfau, 'Wigand, Georg', in: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 42, Leipzig: Dunkler & Humblot, 1897, pp. 450-451.

⁷⁶ Fontaine 1985 (zie noot 47), p. 78.

⁷⁷ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 520.

⁷⁸ Otto von Simson, *Der Blick nach Innen. Vier Beiträge zur deutschen Malerei des 19. Jahrhundert*, Berlin: Edition Hentrich, 1986, p. 82.

⁷⁹ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 78.

Richter schreef in zijn dagboek dat Von Pocci hem met zijn werk geïnspireerd heeft tot het genre van sprookjesillustraties.⁸⁰ Ook de levendige stijl van het werk van Von Pocci heeft Richter geïnspireerd. Daarnaast vormden Albrecht Dürer (1471-1528) en Julius Schnorr von Carolsfeld (1794-1872) belangrijke inspiratiebronnen voor Richters sprookjesillustraties. De tekeningen van Dürer hebben invloed gehad op de tekenstijl van Richter. Daarnaast hebben de levendige figuren in de illustraties van Schnorr invloed gehad op de vormgeving van Richters illustraties.⁸¹

De idylle

Uit de illustraties van Pocci en Richter spreekt een romantisch ideaal. Het idyllische karakter van de illustraties is waarschijnlijk een voortvloeiende uit de romantiek. In idyllische illustraties zijn emoties gematigd, staat de tijd als het ware stil, is sprake van harmonie en is het kwade afwezig. Al deze motieven zijn zichtbaar in de illustraties van Von Pocci en Richter. Ook de illustratie van Ludwig Grimm is idyllisch te noemen. Toch is er een verschil tussen de idylle in de illustraties door Ludwig Grimm en de idylle in de illustraties door Von Pocci en Richter. De illustratie door Ludwig Grimm heeft een melancholische ondertoon. Dit melancholische is in de illustraties van Von Pocci en Richter totaal verdwenen. Hun illustraties zijn compleet gezuiverd van spanning, dreiging of gevaar.⁸² In hun illustraties is geen spoor van boosheid of wreedheid te vinden.⁸³ De idylle in het werk van Richter vindt een verklaring in zijn houding en opvattingen tegenover de schilderkunst. Richter richtte zich op de schoonheid van alles wat in zijn omgeving was. Zelfs het alledaagse en minste of geringste waren voor hem interessante onderwerpen. Zijn figuren leven in perfecte harmonie met de omgeving. Dit gaf zijn werk een escapistische lading.⁸⁴ Richter beschouwde de kunst ook als vluchtmiddel. In de kunst kon hij schuilen voor de zorgen en bedreigingen van de tijd. Het sprookje was literatuur die door families gelezen werd binnen de veilige muren van hun huizen.⁸⁵ Deze opvattingen kwamen overeen met de opvattingen die heersten binnen de romantiek en maakten van Richter een kind van zijn tijd.

⁸⁰ Hans Joachim Neidhardt, *Ludwig Richter*, Leipzig: Seemann, 1991, p. 72.

⁸¹ Fontaine 1985 (zie noot 47), p. 76.

⁸² Freyberger 2009 (zie noot 3), pp. 80-81.

⁸³ Freyberger 2009 (zie noot 3), p. 78.

⁸⁴ Muther 1889 (zie noot 57), p. 494.

⁸⁵ Simson 1986 (zie noot 78), p. 81.

Hoofdstuk 4 Conclusie

De technische vaardigheden en creativiteit van de kunstenaar liggen aan de basis van de vormgeving van een illustratie. Toch zijn er altijd verschillende factoren die medebepalend zijn voor de uiteindelijke vormgeving. Op de uiteindelijke vorm en vormgeving van de Duitse illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje van 1825 tot 1863 is een aantal invloedsfactoren te onderscheiden.

De eerste factor wordt gevormd door de technische mogelijkheden binnen de boekdrukkunst en de kosten die een uitgever bereid is te maken. Deze factor is van invloed op het aantal illustraties dat in een boek verschijnt. In de uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* uit 1819 bleven de illustraties beperkt tot titelvignetten. De kostenlimiet die aan Richter door zijn uitgever was opgelegd had als gevolg dat hij zich moest beperken tot het illustreren van kleine initialen en vignetten. Deze factor heeft ook invloed op het soort illustratie. Terwijl Ludwig Grimm gebonden was aan een paginagrote illustratie had Von Pocci de beschikking over de techniek van de lithografie waardoor het mogelijk was kleine vignetten door de lopende tekst heen te drukken. De mogelijkheid en keuze van Richter om met de houtgravure te werken in plaats van met de houtsnode gaven hem de mogelijkheid fijner te werken en dit had minder grove illustraties ten gevolg. Grove illustraties kunnen behalve door de keuze van het medium ook veroorzaakt worden door de keuze van de uitgever voor een goedkoop productieproces. Er kan echter ook positieve invloed uitgaan van een uitgever. Uitgevers kunnen illustratoren ook stimuleren of helpen bij het zoeken naar een geschikt medium voor hun werk. Dit was het geval bij Richter en zijn uitgever Wigand. Sprookjesboeken blijven tegenwoordig nauwelijks ongeïllustreerd omdat illustraties nauwelijks beperkingen kennen op het gebied van technische mogelijkheden. Ook kent de hedendaagse illustrator meer mogelijkheden vanwege de gedaalde productiekosten.

De tweede factor is de invloed die de auteur van een boek kan uitoefenen op de vormgeving van illustraties. Zoals we gezien hebben bij *Kinder- und Hausmärchen* is de opvatting van de auteur bepalend voor het al dan niet verschijnen van illustraties in boeken. De auteur heeft een bepaalde bedoeling met een boek. Niet alle typen boeken lenen zich even goed voor illustraties en bij sommige typen boeken is het illustreren ervan niet vanzelfsprekend. Omdat *Kinder- und Hausmärchen* in eerste instantie bedoeld was als wetenschappelijk werk, bleef de eerste uitgave ongeïllustreerd. Een bijzondere vorm van invloed van de auteur op de illustraties voor zijn boek hebben we kunnen zien bij de kleine uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* uit 1825. In dit geval heeft Wilhelm Grimm invloed uitgeoefend op de vormgeving van de illustratie door Ludwig Grimm door aanwijzingen te geven over hoe de figuren geplaatst moesten worden en welke elementen toegevoegd moesten worden. Van deze invloed was bij Von Pocci en Richter

geen sprake. Zij konden hun fantasie de vrije loop laten en kozen zelf in welke mate zij zich aan de tekst hielden. Von Pocci ging vrijer om met de tekst bij de illustraties voor het sprookje van Hans en Grietje dan Richter.

Ten derde spelen naast de vaardigheden en creativiteit ook de opvattingen van de illustrator zelf een rol. De opvatting van Von Pocci dat zijn boeken voor iedereen beschikbaar moesten zijn en zijn opvatting dat de boeken kinderliteratuur bevatten, hebben de vormgeving van de illustraties beïnvloed. Zijn vormgeving is in grote mate idyllisch te noemen. Ook de opvatting van Richter over schoonheid heeft geleid tot idyllische illustraties. De illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje groeiden van Ludwig Grimm via Von Pocci tot Richter uit tot een idylle. In deze idylle is geen spoor van spanning, dreiging, gevaar, boosheid of wreedheid te bekennen.

Een vierde bepalende factor voor de vormgeving van illustraties is de tekst waarop een illustrator zich baseert. Of de auteur verschillende versies van het verhaal kende speelt een rol. Ook al baseert een illustrator zijn illustraties op een specifieke versie, er kunnen altijd, al dan niet bewust, elementen van een andere versie insluipen doordat hij op basis van de combinatie van versies een bepaald beeld in zijn hoofd heeft gecreëerd. Hiervan kan sprake geweest zijn bij Richter omdat hij van het sprookje van Hans en Grietje waarschijnlijk zowel de versie van Bechstein als de versie van de gebroeders Grimm kende.

De traditie waar een illustrator op terug kan grijpen en de invloed van andere illustratoren vormen een vijfde factor. Ludwig Grimm stond aan het begin van een lange traditie van sprookjesboekillustraties. Hij had weinig voorbeelden om op terug te kunnen vallen. Richter kon zijn inspiratie halen uit het werk van Von Pocci. Richter nam het gebruik van vignetten over van Von Pocci. Ook zou hij bepaalde motieven overgenomen kunnen hebben. De invloed van andere illustratoren, kunstenaars en kunststromingen zou nog verder uitgediept kunnen worden.

Ten slotte vormen ook de populariteit van de illustrator en de beoogde doelgroep factoren die de vormgeving van een illustratie kunnen beïnvloeden. Het publiek heeft bepaalde verwachtingen van een illustrator. Dit kan de vormen van de illustraties beïnvloeden, wat het geval was bij Richter. Waar de illustraties door Von Pocci alleen bedoeld waren voor kinderen, waren die door Richter ook voor volwassenen bedoeld. Bij Von Pocci had dit als gevolg dat hij zijn illustraties ontwierp met het perspectief van een kind in gedachte.

Literatuurlijst

Allgemeine Deutsche Biographie. Band 9, Leipzig: Dunker & Humblot, 1879.

Allgemeine Deutsche Biographie. Band 26, Leipzig: Dunker & Humblot, 1888.

Allgemeine Deutsche Biographie. Band 28, Leipzig: Dunker & Humblot, 1889.

Allgemeine Deutsche Biographie. Band 42, Leipzig: Dunker & Humblot, 1897.

Anoniem, *Es war einmal. Märchen und Kinderlieder*, Leipzig: S. Krumbach, 1902 (1862).

Bang, Ilse, *Die Entwicklung der deutschen Märchenillustration*, München: F. Bruckmann KG, 1944.

Bechstein, Ludwig, *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*, München: Winkler-Verlag, 1965 (1857).

Bernhard, Marianne (red.), *Franz Graf von Pocci. Die gesamte Druckgraphik*, München: Rogner & Bernhard, 1974.

Feaver, William, *When we were young. Two centuries of children's book illustration*, London: Thames and Hudson, 1977.

Fontaine, Cary-Madeleine, *Das romantische Märchen. Eine Synthese aus Kunst und Poesie*, München: Tuduv, 1985.

Freyberger, Regina, *Märchenbilder – Bildermärchen. Illustrationen zu Grimms Märchen 1819-1945. Über einen vergessenen Bereich deutscher Kunst*, Oberhausen: Athena, 2009.

Grimm, Jacob en Wilhelm, *Grimms Märchen*, München: Bardtschalger Verlag, 1965 (1812).

Gürtler, Hans en Albert Leitzmann (red.), *Briefe der Brüder Grimm*, Jena: Verlag der Frommanschen Buchhandlung, 1923.

Joosen, Vanessa, *Zwart als inkt. De sprookjes van Grimm in de Nederlandstalige literatuur*, Leuven: Uitgeverij LannooCampus, 2012.

Koszinowski, Ingrid (red.), *Ludwig Emil Grimm 1790-1863. Maler, Zeichner, Radierer*, Kassel: Weber & Weidemeyer, 1985.

Muir, Percy, *English Children's Books. 1600 - 1900*, London: Batsford, 1954.

Neidhardt, Hans Joachim, *Ludwig Richter*, Leipzig: Seemann, 1991.

Stubbe, Wolf (red.), *Das Ludwig Richter Album. Sämtliche Holzschnitte*, München: Rogner & Bernhard, 1974 (1968).

Richter, Heinrich (red.), *Lebenserinnerungen eines deutschen Malers. Selbstbiographie nebst Tagebuchniederschriften und Briefen von Ludwig Richter*, Leipzig: Hesse & Becker, 1909 (1885).

Kalkschmidt, Eugen (red.), *Ludwig Richter an Georg Wigand. Ausgewählte Briefe 1836-1858*, Leipzig: Georg Wigand, 1903.

Rölleke, Heinz, *Die Märchen der Brüder Grimm. Quellen und Studien. Gesammelte Aufsätze*, Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2000.

Simson, Otto von, *Der Blick nach Innen. Vier Beiträge zur deutschen Malerei des 19. Jahrhundert*, Berlin: Edition Hentrich, 1986.

Smith, Janet Adam, *Children's Illustrated Books*, London: Collins, 1948.

Steig, Reinhold (red.), *Achim von Arnim und Jacob und Wilhelm Grimm*, Stuttgart: Cotta, 1904.

Uther, Hans-Jörg, *Handbuch zu den "Kinder- und Hausmärchen" der Brüder Grimm. Entstehung, Wirkung, Interpretation*, Berlin: De Gruyter, 2008.

Wegehaupt, Heinz, *Hundert Illustrationen aus zwei Jahrhunderten zu Märchen der Brüder Grimm*, Hanau: Verlag Dausien, 1985.

Zipes, Jack (red.), *The Oxford Companion to Fairy Tales*, Oxford: Oxford University Press, 2000.

Websites

Grimm, Jacob, 'Jacob Grimm an Franz Pocci am 10. April 1838'. *Internet Archive, Briefe der Brüder Grimm*

<https://archive.org/stream/briefederbrder00grimuoft/briefederbrder00grimuoft_djvu.txt> (17 mei 2014).

Grimm, Jacob en Wilhelm, 'Hänsel und Gretel', 1819. *Wikisource*

<http://de.wikisource.org/wiki/H%C3%A4nsel_und_Grethel_%281819%29> (10 mei 2014).

Grimm, Jacob en Wilhelm, 'Hänsel und Gretel', 1857. *Wikisource*

<http://de.wikisource.org/wiki/H%C3%A4nsel_und_Grethel_%281857%29> (10 mei 2014).

Taylor, Edgar (red.), 'Hansel and Gretel', 1823. *Wikisource*

<http://www.worldoftales.com/fairy_tales/Brothers_Grimm/HANSEL%20AND%20GRETEL.html> (10 mei 2014).

Uther, Hans-Jörg, 'Europäische Märchenillustrationen in Geschichte und Gegenwart. Zur Entwicklung einer gemeinsamen Bildersprache', 16 december 2012. *Literaturkritik.de*

<http://www.literaturkritik.de/public/rezension.php?rez_id=17411> (12 mei 2014).

Lijst van afbeeldingen

Hoofdstuk 1 De context van de illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje

Afb. 1.1. Ludwig Emil Grimm, *Frontispice van deel een van Kinder- und Hausmärchen met een illustratie bij 'Broertje en zusje'*, 1813.

Gepubliceerd in: Jacob en Wilhelm Grimm, *Kinder- und Hausmärchen gesammelt durch die Brüder Grimm*, Berlin: Georg Reimer, 1819.

Foto: *Wikimedia Commons* <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kinder-_und_Hausm%C3%A4rchen_Titel_2te_Ausgabe_Band_1.jpg> (20 april 2014).

Afb. 1.2. Ludwig Emil Grimm, *Frontispice van deel twee van Kinder- und Hausmärchen met een portret van Dorothea Viehmann*, 1814.

Gepubliceerd in: Jacob en Wilhelm Grimm, *Kinder- und Hausmärchen gesammelt durch die Brüder Grimm*, Berlin: Georg Reimer, 1819.

Foto: *Lippische Landesbibliothek* <<http://www.llb-detmold.de/wir-ueber-uns/aus-unserer-arbeit/ausstellungen/ausstellung-2012-2/2012-2-3.html>> (20 april 2014).

Afb. 1.3. Antoine Clouzier, *Frontispiece voor 'Histoires ou Contes du temps passé'*, 1697.

Gepubliceerd in: Charles Perrault, *Histoires ou Contes du temps passé*, Paris: Claude Barbin, 1697.

Foto: *Wikisource*

<http://fr.wikisource.org/wiki/Histoires_ou_Contes_du_temps_pass%C3%A9_%281697%29> (12 mei 2014).

Afb. 1.4. 'Maler Franken', *Van de visser en zijn vrouw*, 1809.

Gepubliceerd in: Albert Ludwig Grimm, *Kindermährchen. Mit Kupfern*, Heidelberg: Mohr und Zimmer, 1809.

Foto: Hans-Jörg Uther, 'Illustrations to the Folktale "The Fisherman and his Wife"', 40 *Folklore* (2008), p. 8.

Hoofdstuk 2 Het begin van een traditie: George Cruikshank en Ludwig Emil Grimm

Afb. 2.1. George Cruikshank, *Hans en Grietje*, 1823.

Gepubliceerd in: *German Popular Stories. Translated from the Kinder- und Hausmärchen, collected by M. M. Grimm, From Oral Tradition*, London: C. Baldwin, 1823.

Foto: *Pinterest* <<http://www.pinterest.com/pin/500744052288551794/>> (25 maart 2014).

Afb. 2.2. *Frontispice van deel 3 van 'The History of Sandford and Merton'*, 1789.

Gepubliceerd in: Thomas Day, *The History of Sandford and Merton*, New York: Harper & Brothers, 1789.

Foto: *Internet Archive* <<https://archive.org/details/historysandfordm03daytiala>> (9 mei 2014).

Afb. 2.3. Ludwig Emil Grimm, *Hans en Grietje*, 1824.

Gepubliceerd in: Jacob en Wilhelm Grimm, *Kinder- und Hausmärchen gesammelt durch die Brüder Grimm. Kleine Ausgabe mit sieben Kupfern*, Berlin: Georg Reimer, 1825.

Foto: Ingrid Koszinowski (red.), *Ludwig Emil Grimm 1790-1863. Maler, Zeichner, Radierer*, Kassel: Weber & Weidemeyer, 1985, p. 216.

Afb. 2.4. Ludwig Emil Grimm, *Hans en Grietje, eerste ontwerpschets*, 1824.

Foto: Ingrid Koszinowski (red.), *Ludwig Emil Grimm 1790-1863. Maler, Zeichner, Radierer*, Kassel: Weber & Weidemeyer, 1985, p. 222.

Afb. 2.5. Ludwig Emil Grimm, *Hans en Grietje, tweede ontwerpschets*, 1824.

Foto: Ingrid Koszinowski (red.), *Ludwig Emil Grimm 1790-1863. Maler, Zeichner, Radierer*, Kassel: Weber & Weidemeyer, 1985, p. 222.

Hoofdstuk 3 De idyllische illustraties van Franz Graf von Pocci en Ludwig Richter

Afb. 3.1. Franz von Pocci, *Hans op de schommel*, 1838.

Gepubliceerd in: Franz von Pocci, *Hänsel und Gretel. Ein Märlein*, München: G. Franz, 1838.

Foto: Marianne Bernhard (red.), *Franz Graf von Pocci. Die gesamte Druckgraphik*, München: Rogner & Bernhard, 1974, p. 55.

Afb. 3.2. Franz von Pocci, *Hans op pad*, 1838.

Gepubliceerd in: Franz von Pocci, *Hänsel und Gretel. Ein Märlein*, München: G. Franz, 1838.

Foto: Marianne Bernhard (red.), *Franz Graf von Pocci. Die gesamte Druckgraphik*, München: Rogner & Bernhard, 1974, p. 55.

Afb. 3.3. Ludwig Richter, *Hans en Grietje met hun ouders*, 1853.

Gepubliceerd in: Ludwig Bechstein, *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*, Leipzig: Georg Wigand, 1857.

Foto: Ludwig Bechstein, *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*, München: Winkler Verlag, 1965 (1857), p. 60.

Afb. 3.4. Ludwig Richter, *Hans en Grietje in het bos bij maanlicht*, 1853.

Gepubliceerd in: Ludwig Bechstein, *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*, Leipzig: Georg Wigand, 1857.

Foto: Ludwig Bechstein, *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*, München: Winkler-Verlag, 1965 (1857), p. 62.

Afb. 3.5. Ludwig Richter, *Hans en Grietje bij het huis van de heks*, 1853.

Gepubliceerd in: Ludwig Bechstein, *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*, Leipzig: Georg Wigand, 1857.

Foto: Ludwig Bechstein, *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*, München: Winkler-Verlag, 1965 (1857), p. 63.

Afb. 3.6. Ludwig Richter, *De zwaan en Grietje*, 1853.

Gepubliceerd in: Ludwig Bechstein, *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*, Leipzig: Georg Wigand, 1857.

Foto: Ludwig Bechstein, *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*, München: Winkler-Verlag, 1965 (1857), p. 65.

Afb. 3.7. Ludwig Richter, *Hans en Grietje*, 1860.

Foto: Wolfgang Mieder, *Hänsel und Gretel. Das Märchen in Kunst, Musik, Literatur, Medien und Karikaturen*, Wien: Praesens, 2007, p. 49.

Afb. 3.8. Ludwig Richter, *De terugkeer van de kinderen uit het bos*, 1862.

Gepubliceerd in: Anoniem, *Es war einmal. Ein Bilderbuch von Dresdner Künstlern*, Dresden: Heinrich Richter, 1862.

Foto: Anoniem, *Es war einmal. Märchen und kinderlieder*, Leipzig: S. Krumbach, 1902 (1862), p. 58.

Afb. 3.9. Ludwig Richter, *De kinderen en de heks*, 1862.

Gepubliceerd in: Anoniem, *Es war einmal. Ein Bilderbuch von Dresdner Künstlern*, Dresden: Heinrich Richter, 1862.

Foto: Anoniem, *Es war einmal. Märchen und kinderlieder*, Leipzig: S. Krumbach, 1902 (1862), p. 61.

Ab. 3.10. Ludwig Richter, *Initiaal H (De kinderen voor het huis van de heks)*, 1862.

Gepubliceerd in: Anoniem, *Es war einmal. Ein Bilderbuch von Dresdner Künstlern*, Dresden: Heinrich Richter, 1862.

Foto: Anoniem, *Es war einmal. Märchen und kinderlieder*, Leipzig: S. Krumbach, 1902 (1862), p. 55.

Afb. 3.11. Ludwig Richter, *Grietje en de zwaan*, 1862.

Gepubliceerd in: Anoniem, *Es war einmal. Ein Bilderbuch von Dresdner Künstlern*, Dresden: Heinrich Richter, 1862.

Foto: Anoniem, *Es war einmal. Märchen und kinderlieder*, Leipzig: S. Krumbach, 1902 (1862), p. 63.

Bijlagen

Bijlage 1: Illustraties door Ludwig Emil Grimm

Illustratie bij het sprookje van Hans en Grietje in: Jacob en Wilhelm Grimm, *Kinder- und Hausmärchen gesammelt durch die Brüder Grimm. Kleine Ausgabe mit sieben Kupfern*, Berlin: Georg Reimer, 1825.

Bijlage 2: Illustraties door Franz Graf von Pocci

Illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje in: Franz von Pocci, *Hänsel und Gretel. Ein Märlein*, München: G. Franz, 1838.

Bijlage 3: Illustraties door Ludwig Richter

- 3.1** Illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje in: Ludwig Bechstein, *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*, Leipzig: Georg Wigand, 1853.
- 3.2** Illustratie bij het sprookje van Hans en Grietje uit 1860
- 3.3** Illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje in: Anoniem, *Es war einmal. Ein Bilderbuch von Dresdner Künstlern*, Dresden: Heinrich Richter, 1862.

Bijlage 1 Illustratie door Ludwig Emil Grimm

Illustratie bij het sprookje van Hans en Grietje in: Jacob en Wilhelm Grimm, *Kinder- und Hausmärchen gesammelt durch die Brüder Grimm. Kleine Ausgabe mit sieben Kupfern*, Berlin: Georg Reimer, 1825.

Bron: Ingrid Koszinowski (red.), *Ludwig Emil Grimm 1790-1863. Maler, Zeichner, Radierer*, Kassel: Weber & Weidemeyer, 1985, p. 216.

Bijlage 2 Illustraties door Franz Graf von Pocci

Illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje in: Franz von Pocci, *Hänsel und Gretel. Ein Märlein*, München: G. Franz, 1838.

16 van de 22 afbeeldingen afgebeeld.

Bron: Marianne Bernhard (red.), *Franz Graf von Pocci. Die gesamte Druckgraphik*, München: Rogner & Bernhard, 1974.

Die arme Holzhacker

Die Kinder im Walde

Hänsel auf der Schaukel

Hänsel unterwegs

Hänsel und Gretel am Feuer

Hänsel vor der verschlossenen Tür

Das Täubchen auf dem Dach

Hänsel und Gretel mit der Mutter

Initial A mit dem Häuschen

Die Hexe

Initial D mit der Hexe

Hänsel im Käfig

Gretel schiebt die Hexe in den Ofen

Hänsel flieht aus dem Käfig

Grethel mit dem Schwan

Bijlage 3 Illustraties door Ludwig Richter

3.1. Illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje in: Ludwig Bechstein, *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*, Leipzig: Georg Wigand, 1853.

Bron: Ludwig Bechstein, *Ludwig Bechsteins Märchenbuch*, München: Winkler-Verlag, 1965 (1857), pp. 59-66.

Hänsel und Gretel gehen mit den Eltern ins Holz

Hänsel und Gretel im Wald

Hänsel und Gretel vor dem Hexenhaus

Der Schwan und Gretel

3.2. Illustratie bij het sprookje van Hans en Grietje uit 1860

Bron: Wolfgang Mieder, *Hänsel und Gretel. Das Märchen in Kunst, Musik, Literatur, Medien und Karikaturen*, Wien: Praesens, 2007, p. 49.

3.3. Illustraties bij het sprookje van Hans en Grietje in: Anoniem, *Es war einmal*. Ein Bilderbuch von Dresdner Künstlern, Dresden, Heinrich Richter, 1862.

Bron: Anoniem, *Es war einmal*. *Märchen und kinderlieder*, Leipzig: S. Krumbach, 1902, pp. 55-63.

Initial H (Die Kinder vor dem Hexenhaus)

Die Rückkehr der Kinder aus dem Walde

Die Kinder und die Hexe

Gretel und der Schwan